

Любов Пена,
кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника,
e-mail: liubov.pena@pnu.edu.ua

ЛЕКСЕМА «ВИШИВАТИ» ТА ЇЇ ПОХІДНІ В ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ

Ключові слова: українська вишивка, вишиванка, словник, лексикографія.

Оскільки вишивку цілком справедливо вважають невід'ємною складовою української культури, своєрідним маркером української ідентичності, то, зрозуміло, слова на позначення всього, що стосується цього виду рукоділля, здавна фіксували в різнотипних лексикографічних виданнях. Анатоль Франс свого часу слушно зазначив, що словник – це всесвіт, розташований в алфавітному порядку. Отож в українському лексичному всесвіті лексема *вишивати* та її похідні зафіксовані як у мовних (історичних, тлумачних, орфографічних, морфемних, перекладних, синонімічних та ін.), так і в енциклопедичних словниках. Розглянемо тільки деякі з них.

«Малоруско-німецький словар: У 2 т.» Євгена Желехівського (1886 р.) репрезентує такі лексеми: *вишивальниця, вишИванє, вишИваний, вишИваник* «одяг вишитий кольоровими нитками», *вишивати, вишити* (с. 93).

В «Історичному словнику українського язика» за ред. Євгена Тимченка (Харків – Київ, 1930 р.) подано такі слова: *вишиванье* «чинність від *вишивати*» та *вишивати, вишити* зі значенням «шиючи, виробляти на чому взори» (с. 475).

«Словарь української мови» за ред. Бориса Грінченка, опублікований протягом 1907-1909 рр., перевиданий фотоспособом 1996 р., містить лексеми: *вишИваний; вишИванка* зі значеннями 1) вишивання, 2) вишита сорочка; *вишивання* зі значеннями 1) вишивання (процес), 2) вишивка (результат вишивання); *вишивати; вишиватися; вишити; вишитися* (т. 1, с. 200).

Словник української мови у 20-ти тт. тлумачить значення таких різночастиномовних слів: *вишивальний, вишивальник, вишивальниця, вишиваний, вишИванка, вишивання, вишивати, вишити, вишиватися, вишивка, вишивний,*

вишитий (т. 2, с. 553-554), *відшивання, відшивати, відшити, відшитий* (т. 3, с. 58). На жаль, у словнику немає використаного в мовленні слова *вишиття* – збірне поняття, яке охоплює все, що вишите: сорочки, рушники, подушки, картини тощо.

У перекладному «Російсько-українському словнику» в 4-х т. за ред. акад. Агатангела Кримського (1924 р., репринтне видання 2016 р.) наведено такі українські відповідники: *вишивальник, гаптар; вишивальниця, гаптарка; вишивання, гаптування, гафтування; мережа(е)ння, занизування, низь, заволікання; вишивати, вишити, гап[ф]тувати, настилувати, мережа[и]ти, вимережа[и]ти, шити, пошити мережку; шити хрещиком, вистилуванням, занизуванням, вирізом, вирізуванням; вишИванка; вишиваний, мережаний, гапфтований, настилуваний, вирізуванням; пошитий низьку, завліканий, цвіткований* (т. 1, с. 158).

У перекладному «Українсько-російському словнику» Андрія Ніковського (1926 р., репринтне перевидання 2018 р.) засвідчені лексеми *вишИваний, вишИванка, вишивання, вишивати, вишити* (с. 111).

Святослав Караванський у «Практичному словнику синонімів української мови» (1993 р.) подає синонімічні прикметники *вишИваний, гаптований, вишитий* (с. 47).

«Правописний словник» Григорія Голоскевича (1929 р., перевидання 1994 р.) охоплює такі слова: *вишИваний, вишивАння, вишивати, вишитий* (с. 53).

Спільну етимологію слів *шити* і *вишивати* підтверджують дані «Словника українських лексем» Л.М.Полюги (2001 р.): *ви/ши/ва/льн/ий, ви/ши/ва/льник, ви/ши/ва/льниц/я, ви/ши/ва/ти, ви/ши/в/к/а, ви/ши/ти, ви/ши/т/ий* (с. 51).

Енциклопедичні видання (оскільки вони описують не слова з їхніми граматичними властивостями, а поняття) подають розлогу інформацію про вишивку як код української нації. Так, в «Енциклопедії українознавства» за ред. Володимира Кубійовича (1955-1984 рр., репринтне відтворення 1993 р.) у словниковій статті «Вишивки» (с. 263) зазначено, що це «один із найпоширеніших видів ручних праць українських жінок і, зокрема, дівчат», який

«уживають в українському народному побуті передусім на предметах одягу, головню на жіночих і чоловічих сорочках», а також «на предметах домашнього вжитку, як наліжники, обруси, пошивки, рушники та ін. Кожна вишивка своєю технікою, композицією, мотивами й кольорами відповідає своєму призначенню. Спеціальні мотиви уживаються для чоловічих сорочок, інші для жіночих і дитячих або для людей старших і молодших. Відмінні мотиви і барви для рушників і обрусів, для речей буденних, весільних і жалобних». Тут же перелічено багато способів і технік вишивання: низь, настилування, гаптування, перемітка, мережка, вирізування і найбільш популярне в останні часи вишивання хрестиком.

Коротко описано історію вишивки: вишивки «були відомі ще в роксолян (2 в. до Хр.). Великий вплив на характер В. мали ткани візантійські матерії. Про вишивку на білій сорочці українців є звістки 11-12 вв. візантійських письменників; відомі рисунки по мініятюрах і фресках на Україні тієї ж доби. Про українську вишивку згадують чужинецькі подорожники 16-19 вв. Збереглися вишивки з козацьких часів 17-18 вв. Вишивки зазнавали чималих змін у мотивах і барвах, не втрачаючи однак свого оригінального українського стилю». Звідси черпаємо інформацію про орнаментальні мотиви та особливості кольористики й композиції української народної вишивки відповідно до регіонів.

Назване джерело містить цікаве спостереження про те, що «попит на українську вишивку викликав багато видань, переважно вишивок хрестиками, не відповідних, особливо рос., де знівечено українську народну вишивку штучними комбінаціями й великою кількістю строкатих, не згармонізованих барв» (с. 263).

Про вишивку як «вид народного декоративного мистецтва; орнаментальне або сюжетне зображення на тканині, шкірі, повсті, виконане різними ручними або машинними швами» вміщено інформацію в «Українській радянській енциклопедії» у 12-ти тт. за ред. М. Бажана (1974-1985). Зокрема, зазначено, що основним матеріалом для вишивки є нитки (льняні, конопляні, бавовняні, шовкові, вовняні, металеві та ін.), в окремих випадках – різні, часом дорогі, матеріали (золото, срібло, самоцвіти, намистини, бісер, блискітки, монети тощо),

вказано сфери застосування вишивки: для прикрашання одягу (жіночі блузки, чоловічі сорочки, керсетки, киптарі, кожухи, плаття та ін.), речей побутового вжитку (рушники, скатерті тощо), інтер'єрів житлових і громадських приміщень (декоративні панно), а також можуть бути самостійними творами (картина, портрет). З цього джерела дізнаємося, що в Україні є близько 100 видів і різноманітних прийомів вишивання, нерозривно пов'язаних із характером орнаменту. Наведено найбільші й найвідоміші осередки вишивки в Україні і названо найвідоміших майстрів цієї справи.

В «Енциклопедії сучасної України» (т. 4: редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2005 р.) вміщено дві словникові статті, присвячені вишивці: Вишивання і Вишивка, у яких подано відомості про історію вишивки спочатку як домашнього рукоділля, а згодом – як ремесла: залишки оздоблених вишивкою речей знайдені у похованнях скіфів, сарматів. Одну з перших вишивальних шкіл заснувала наприкінці 11 ст. сестра Володимира Мономаха княгиня Анна в Андріївському монастирі в Києві. 14–17 ст. – це розквіт українського церковного шитва (гаптування) золотими і срібними нитками, перлами, дорогоцінним камінням на атласі, парчі, оксамиті.

Звернено увагу на те, що українській вишивці властиве багатство кольорів і розмаїття орнаментальних мотивів, схарактеризовано особливості вишивки відповідно до регіону, названо основні центри вишивальної справи й видатних представників цього виду народного мистецтва.

Цінністю словникових статей в енциклопедичних виданнях, крім інформації, яку вони містять, є прикінцева рекомендована література, де вказані різножанрові джерела (наукові статті, монографії, мистецькі альбоми тощо), які подають розлогу інформацію про українську вишивку і все, що з нею пов'язане.

Пена Л.І. Лексема «вишивати» та її похідні в лексикографічних джерелах. *Україно моя вишивана: етнокультурний та виховний потенціал української вишиванки*. Збірник тез IV Міжнародної онлайн-конференції, присвяченої

Всесвітньому дню вишиванки (18 травня 2023 р.). Київ : Педагогічна думка, 2023. С. 146-150.